

LEERPLAN

GESCHIEDENIS

(algemeen vak - lestijd: 2 uur per week)

Secundair Onderwijs – Iste graad, A-stroom

ingediend door: Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council of R. Steiner-Waldorf Schools
p/a Kasteellaan 54
9000 Gent
09/233.04.06

datum: 31 mei 1998

Inhoud

1. Beginsituatie.....	2
2. Doelstellingen.....	3
2.1. Algemene doelstellingen.....	3
2.2. Leerplandoelstellingen.....	4
2.2.1. Eindtermen	4
2.2.2. Cognitieve doelstellingen	4
2.2.3. Affectieve en sociale doelstellingen en attitudes	6
3. Leerinhouden	7
3.1. Het eerste leerjaar	7
3.2. Het tweede leerjaar.....	8
4. Minimale materiële vereisten.....	11
5. Methodologische wenken.....	12
6. Bibliografie.....	13

1. Beginsituatie

In de Rudolf Steinerpedagogie wordt de inhoud van het geschiedenisonderwijs afgestemd op de levensfase van de kinderen/jongeren. Vanuit de visie dat ieder kind in zijn bewustzijnsontwikkeling de algehele mensheidsontwikkeling in het klein herneemt, is het immers vanuit pedagogisch oogpunt zeer nuttig om deze persoonlijke ontwikkeling te ondersteunen en te verrijken met de overeenstemmende gebeurtenissen en ontwikkelingen uit de wereldgeschiedenis. Zo wordt geleidelijk (en consecutief) een historisch referentiekader opgebouwd, dit vooral aan de hand van thema's die bijdragen tot een inzicht in de evolutie van de menswording.

De leerlingen in de eerste graad hebben in de lagere school reeds kennis gemaakt met elementen uit het verleden, vooral via de vertelstof. Een van de doelstellingen daarbij was om bij de kinderen een warme belangstelling voor het verre en nabije verleden wakker te roepen.

Meer concreet hebben de kinderen in de 3de klas verhalen gehoord en beleefd over de Oudtestamentische wereld, in de 4de klas over de Germaanse mythologie, in de 5de klas over de voor-christelijke culturen (India, Perzië, Midden-Oosten, Egypte, Griekenland) en in de 6de klas over de Romeinse cultuur tot aan de middeleeuwen (volksverhuizingen, kruistochten, klooster- en ridderorden).

Om in de eerste graad kans op slagen te hebben is er echter géén voorkennis vereist. Wél wordt verondersteld dat de leerlingen begrijpend kunnen luisteren en zich kunnen inleven in andere mensen uit andere culturen en andere tijden.

2. Doelstellingen

2.1. Algemene doelstellingen

Na de overgang van de schoolkindfase naar de prepuberteit in de zesde klas, maken de leerlingen in de eerste graad van het secundair onderwijs de overgang van de prepuberteit naar de puberteit. Dit wil zeggen dat bij de jongeren het causale denken op de voorgrond treedt en zijn plaats opeist naast het gevoelsmatige beleven van de wereld dat tijdens de lagere school overheerste. Methodisch houdt dit in dat naast het vertellen het nuchter bekijken van concrete gebeurtenissen meer en meer een plaats moet krijgen. Het zijn immers vooral *concrete* voorstellingen van gebeurtenissen die de meest vruchtbare bodem zijn voor het opbouwen van gedachten en oordelen (in de tweede en derde graad).

In het eerste jaar groeit de belangstelling voor de wereld en treedt de kinderlijke gaafheid voor het laatst op. De leerlingen verkennen en ontdekken de buitenwereld met behulp van een denken dat nog voornamelijk causaal is. Het beeldende en gevoelsmatige aspect spelen nog een belangrijke rol, wat het vertellen tot ideale werkvorm maakt. Stilaan echter ontstaat de innerlijke mogelijkheid tot abstraheren.

Er wordt een brug geslagen met de leerstof van de 6de klas: vooral de 15de en 16de eeuw komen aan bod in het eerste jaar. Het leidmotief hierbij zijn de ontdekkingsreizen. Vroeger durfde men alleen langs de kusten varen; nu wordt de kracht en de moed opgebracht om zich in volle zee te begeven. De jongeren hebben in deze levensfase nood aan grote voorbeelden om zich aan te spiegelen.

Het tweede jaar is een echte breukklas: de puberteit begint. Daarmee hangt een licht revolutionaire stemming samen: alles wordt in vraag gesteld, de drang bestaat om alles omver te werpen. De leraar is hier geen autoriteit meer. In het geschiedenisonderricht betekent dit dat het gebruik van objectieve bronnen zeer belangrijk wordt. Het denken van de leerlingen verloopt voor het grootste deel nog causaal, soms tot in het extreme toe.

In het tweede jaar wordt de geschiedenis van de 17de tot de 19de eeuw behandeld. Het leidmotief hierbij zijn de revoluties, in samenhang met de innerlijke omwenteling die zich in de jongeren voltrekt. Ook zij zijn voortdurend op zoek om grenzen te kunnen verleggen. Bovendien speelt de drang om exact te gaan waarnemen een rol bij het introduceren van historische bronnen. Daarom wordt steeds uitgegaan van fysieke feiten; 'ideeëngeschiedenis' en oordeelsvorming komen pas in de tweede graad aan bod.

Een stelselmatige, chronologische benadering van de gehele geschiedenis is in de eerste graad nog niet aan de orde, evenmin als een expliciet ontwikkelen van een historisch referentiekader. Door een exemplarische benadering van de hierboven vermelde periodes uit de geschiedenis zal men het best de algemene pedagogische doelstellingen voor de eerste graad kunnen verwezenlijken. Vanaf het tweede jaar van de tweede graad krijgen de leerlingen een

systematisch overzicht van de hele Europese geschiedenis.

De leerinhouden hebben in beide leerjaren van de eerste graad overeenkomsten met de leerinhouden van de vakken Aardrijkskunde, Nederlands en Cultuurbeschouwing. Verder komen in de lessen Geschiedenis rechtstreeks elementen van leren leren aan bod: onderscheiden van hoofd- en bijzaken, leren noteren, leren studeren.

2.2. Leerplandoelstellingen

2.2.1. Eindtermen

In wat volgt, wordt door middel van een nummertje bij de doelstellingen aangegeven met welke eindtermen de hier opgesomde doelstellingen overeenstemmen. Hierbij verwijzen we naar de nummering van de door de Rudolf Steinerscholen ingediende eindtermen krachtens het Besluit van de Vlaamse Regering van 20 juni 1996, bekrachtigd bij Decreet van 24 juli 1996.

2.2.2. Cognitieve doelstellingen

a. Kennis en inzicht in verband met het historisch referentiekader

De leerlingen

- ontwikkelen en verscherpen hun vermogen tot causaal denken in historisch verband;¹
- kunnen onderscheid maken tussen hoofd- en bijzaken in het historisch exposé van de leerkracht;²
- kunnen notities nemen van dit historisch exposé en daarvan nadien een samenvatting maken;³
- preciseren en verruimen doorheen de gekozen probleemstellingen algemene historische begrippen;⁴
- kunnen werken met de tijd (bijvoorbeeld aan de hand van een tijdlijn) en de ruimte (bijvoorbeeld aan de hand van kaarten);⁵
- kunnen enkele methoden om het verleden te onderzoeken omschrijven.⁶

b. Kennis en inzicht in verband met de bestudeerde samenlevingen

De leerlingen

- kunnen belangrijke kenmerken van onderscheiden maatschappelijke domeinen verduidelijken;⁷
- kunnen aantonen dat er onderlinge verbanden en wisselwerkingen binnen en tussen die domeinen bestaan;⁸

- kunnen een voorbeeld geven van:
 - het verschil tussen aanleiding en oorzaken;
 - een oorzaak-gevolg relatie;
 - een doel-middel verhouding;⁹
- kennen de chronologische opeenvolging en de voornaamste kenmerken van de bestudeerde feiten en gebeurtenissen;¹⁰
- kunnen enkele grote stappen van de technische ontwikkeling van werktuigen, materialen, technische systemen en het gebruik ervan in tijd en ruimte situeren;^{T.O.1}
- kunnen enkele gevolgen opsommen van de technische evolutie en van nieuwe technologieën op de leefomstandigheden en de leefwereld van de mens, ook in andere cultuurgebieden;^{T.O.2}
- kunnen ten minste één probleem uitleggen in verband met mens en maatschappij waarmee de bestudeerde samenlevingen werden geconfronteerd;¹¹
- kunnen de bestudeerde samenlevingen situeren in de ontwikkelingsfasen van het referentiekader inzake
 - tijd,
 - ruimte,
 - socialiteit;¹²
- hebben inzicht in de specifieke ordening en uitbouw van de beschaving in de bestudeerde tijden en hebben kennis van de geschiedenis en cultuur van Vlaanderen;¹³
- hebben inzicht in de onderlinge afhankelijkheid van de menselijke activiteiten;¹⁴
- kunnen de betekenis van het bovennatuurlijke, van de godsdienst en van het mens- en wereldbeeld in de bestudeerde tijden met voorbeelden illustreren;¹⁵
- hebben inzicht in de duur en de afstand in tijd van de verschillende stadia sinds de vijftiende eeuw;¹⁶
- kunnen verschillen aangeven tussen pre-industriële en geïndustrialiseerde samenlevingen op basis van kenmerken uit de socialiteitsdimensie;¹⁷
- kunnen de feiten uit de geschiedenis in samenhang brengen met het streven van de mens naar een verbetering van het eigen bestaan en naar een ordening van de samenleving;¹⁸

c. Vaardigheden

De leerlingen

- kunnen informatie opzoeken over het verleden en het heden op basis van concrete opdrachten, zoals raadplegen van inhoudstafels van handboeken, gebruiken van een geschiedenisatlas, opzoeken van trefwoorden in referentiewerken, gebruiken van interactieve media, gebruiken van databanken;²¹
- kunnen materiële en landschappelijke historische getuigen observeren en beschrijven aan de hand van een eenvoudig observatieprotocol;²²
- kunnen eenvoudige tekstuele, auditieve, visuele en audiovisuele informatie ordenen inzake:
 - tijds kader,
 - ruimtelijk kader,
 - dimensie socialiteit;²³
- kunnen aan de hand van gerichte vragen kaarten lezen en de essentie ervan interpreteren, zoals het gebruik van het register van de geschiedenisatlas, het gebruiken van de legende, oriëntatie en schaal, het in verband brengen met elkaar van titel en inhoud van een kaart;²⁴
- kunnen diverse informatiebronnen identificeren en in verband brengen met hun ontstaan in

tijd en ruimte;²⁵

- kunnen hun schrift illustreren en net afwerken, eventueel op basis van zelf gezocht of door de leerkracht verstrekt materiaal (boeken, fotokopieën);
- kunnen zelfstandig een stuk van de leerstof onderzoeken en behandelen, hierover een werk maken en dat voor de klas uitzetten.

2.2.3. Affectieve en sociale doelstellingen en attitudes

De leerlingen

- kunnen zich gedurende langere tijd concentreren;
- leren in hun eigen leven en in hun eigen omgeving op ontdekking gaan;
- leren bewondering opbrengen voor de vindingrijkheid van de mens in zijn streven naar een verbetering van het eigen bestaan en naar een ordening van de samenleving;¹⁹
- leren zich inleven in het dagelijkse leven van de mens tijdens de bestudeerde tijden;²⁰
- leren nauwkeurig zijn bij het verzamelen, ordenen en interpreteren van historische gegevens;²⁶
- kunnen meevoelen in de dramatiek van de beschreven feiten en gebeurtenissen, bv. van een verre reis op open zee, een nieuw te ontdekken bestemming;²⁷
- leren het belang van het historisch-cultureel erfgoed;²⁸
- leren belangstelling aan de dag leggen voor de problemen van de samenleving.²⁹

3. Leerinhouden

3.1. Het eerste leerjaar

In het eerste jaar is het referentiekader voornamelijk de periode van de grote ontdekkingen, m.a.w. de 15de en 16de eeuw. Per thema worden telkens mogelijke onderwerpen opgegeven:

1) *De Portugese en Spaanse ontdekkingen*

- Een mooi aanknopingspunt met de leerstof van de 6de klas is het feit dat de Tempeliers na hun uitroeiing door Filips de Schone in Portugal onder een andere naam voortleefden, nl. de Orde van Christus. De voornaamste inspirator van de Portugese ontdekkingen was Hendrik de Zeevaarder, hoofd van deze Orde van Christus.
- Handelsroute vanuit Indië in handen van de Arabieren.
- Het zoeken van bondgenoten in de strijd tegen de islam.
- De overgang van het 'varen langs de kusten' naar het oversteken van de oceanen: het steeds verder verkennen van de Afrikaanse kust & het durven verlaten van de kust.
- Nieuwe instrumenten in de zeevaart, de gebruikte schepen, het leven aan boord.
- Tocht naar Indië langs Kaap de Goede Hoop.
- Het oversteken van de Atlantische Oceaan.
- De reisverhalen van Columbus, Cortez, ...
- Ontmoeting en confrontatie met nieuwe werelde: Indië, Amerika, ...
- Ontdekking van onbekende gebieden: China, Noordpool, ...

2) *Bourgondië (facultatief onderwerp)*

- Dit onderwerp houdt voor een groot deel ook vaderlandse geschiedenis in. Het kan de prepuber boeien door de schitterende beschaving en het is een ideale voorbereiding voor de later op het programma staande afscheiding der Nederlanden.
- De geleidelijke groei onder Filips de Stoute en Jan zonder Vrees.
- De bloeitijd onder Filips de Goede.
- De culturele bloei en de weelderige feesten.
- De neergang onder Karel de Stoute en Maria van Bourgondië.

3) *De Renaissance in Italië*

- Aan de hand van het leven van beroemde personen zoals Leonardo Da Vinci kan de drang naar individuele expressie, op kunstzinnig, economisch en wetenschappelijk gebied, worden duidelijk gemaakt.
- Aansluitend kunnen de nieuwe uitvindingen zoals het papier, de boekdrukkunst, het buskruit, enz. worden behandeld.

4) *De Reformatie*

- Ook op religieus gebied geldt de drang naar individualisatie, wat leidde tot de beweging van de Reformatie. Uiteraard staat hierbij de machtige verschijning van Luther centraal.
- De wantoestanden binnen de Kerk.
- De reactie van Luther (biografie).
- De Reformatie.
- De biografie van Calvijn.
- Tegenreactie van Paus en Keizer.
- Gevolgen van de Reformatie.

5) *De afscheiding van de Nederlanden (kan zowel in het eerste als in het tweede jaar worden behandeld)*

- Voorgeschiedenis: van Bourgondiërs tot Habsburgers.
- Het beginnend verzet: hagenpreken en Beeldenstorm.
- Verloop van de 80-jarige oorlog.
- Kenmerken van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden en geschiedenis van Vlaanderen.

3.2. Het tweede leerjaar

In het tweede jaar is het referentiekader de periode van de grote ontwikkelingen en revoluties, m.a.w. de 17de tot de 19de eeuw. Voor elk thema worden telkens mogelijke onderwerpen opgegeven:

1) *De zeventiende eeuw*

- De Hollandse Republiek in de Gouden Eeuw
 - Dit sluit zeer goed aan bij de leerstof uit het eerste jaar waar men geëindigd was met de afscheiding van de noordelijke Nederlanden.
 - De godsdienstvrijheid en tolerantie (b.v. geen heksenprocessen meer, vrijheid van drukpers).
 - Bewondering voor de geweldige economische expansie.
 - De opkomst van Amsterdam als wereldhaven en centrum van de internationale geldmarkt.
 - De emigratie van duizenden Antwerpenaren naar het noorden.
 - De republikeinse staatsvorm.
 - De Hollanders als vrachtvoerders van Europa.
 - De stichting van de Verenigde Oostindische Compagnie in 1602.
 - Het koloniale imperium.
 - Het hoogtepunt van de Hollandse beschaving tijdens de 17de eeuw.
 - Het gevolg voor de Zuidelijke Nederlanden: de stilstand in onze gewesten.
- De eeuw van de Barok
 - Het oude middeleeuwse wereldbeeld werd verbroken in de 16de eeuw. De eenheid van geloof (Luther), de eenheid van het geocentrisme (Copernicus), de eenheid van het eurocentrisme (Columbus) en de eenheid van tijd (de humanisten ontdekten dat er vóór Christus ook veel wijsheid had bestaan) werden verbroken. Men moest dus op zoek

naar nieuwe waarden in de 17de eeuw. De klemtoon ligt erop dat dit op zoek gaan beweging betekent en dat de barokkunst een uiting is van dit levensgevoel.

- Het uiteenvallen van het middeleeuwse mens- en wereldbeeld.
- Het zoeken naar nieuwe waarden.
- Barokkunst als bewegingskunst.
- De natuurwetenschappen in de 17de eeuw
 - De zoekende beweging komt hier tot uiting in het zoeken naar houvast in de empirische benadering. Bovendien staat het onderzoek naar de 'beweging' centraal: Kepler, Galileo, Newton, Harvey, ...
 - Benadrukken van het steeds meer empirisch gaan waarnemen. Een illustratie hiervan is het levensverhaal van Galileo.
- Het vorstelijk absolutisme: de Zonnekoning ("L'Etat, c'est moi!")
 - Het antwoord van de meeste landen tijdens de 17de eeuw op de wanorde van de 16de eeuw was het vorstelijk absolutisme. Men probeerde een rustpunt te vinden door alle macht in handen te geven van één persoon. De tegenstelling tussen deze vorm en die van de Republiek der Verenigde Provincies wordt benadrukt. Dit kan a.d.h.v. de Zonnekoning met veel pittige details.

2) De achttiende eeuw

- De Franse Revolutie
 - Concrete beschrijving van de wantoestanden die de standenmaatschappij en het vorstelijk absolutisme meebrachten.
 - Het verloop van de Frans Revolutie:
 - de Staten-Generaal van 5 mei 1789,
 - de Eed op de Kaatsbaan,
 - de val van de Bastille op 14 juli 1789,
 - de grondwetgevende vergadering 1789-1791,
 - de wetgevende vergadering 1791-1792,
 - de Jacobijnen grijpen de macht op 10 augustus 1792,
 - het schrikbewind onder Robespierre,
 - de val van Robespierre,
 - het einde van de Franse Revolutie.
 - facultatief: vanuit de concrete biografie van Napoleon wordt een beeld opgeroepen van het Keizerrijk tot aan het Verdrag van Wenen in 1815.
 - Gevolgen van de Franse Revolutie.

3) *De negentiende eeuw: de Industriële Revolutie*

- Vanuit de concrete beschrijvingen van nieuwe uitvindingen wordt de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving geschetst. Hierbij wordt het belang van de spoorwegen benadrukt.
- Deze evolutie kan tot in de 20ste eeuw worden voortgezet, met de uitvinding van o.a. de computer en de overgang van een industriële samenleving naar een samenleving waarin het dienstbetoon (tertiaire sector) de eerste plaats inneemt.
- Krachten gebruikt in vroegere tijden:
 - menselijke krachten;
 - natuurkrachten (wind, water).
- Situatie in Engeland voor de Industriële Revolutie:
 - gebruik van landbouwgronden;
 - leven op het platteland;
 - wegen en vervoer;
 - de mijnen.
- Begin van de omwenteling in Engeland:
 - thuiswerk: spinnen en weven;
 - de oprichting van manufacturen;
 - overgang naar industrialisatie: de eerste machines (spinnen en weven);
 - de situatie in de mijnen (de strijd tegen het grondwater).
- De stoommachine:
 - Denis Papin (vroeger);
 - Thomas Newcomen (1ste stoommachine);
 - James Watt (verbetering);
 - toepassing op het vervoer:
 - Richard Trevithick;
 - Georges Stephenson;
 - invloed op ijzer en steenkool: John Wilkinson.
- Het leven in de fabriek, langs het spoor, in de steden.
- De Industriële Revolutie op het vasteland en in Amerika.
- Uitvindingen die het dagelijks leven grondig veranderden: dynamo, gloeilamp, telegraaf, telefoon, radio, benzinemotor, eerste vliegtuig, ...

4. Minimale materiële vereisten

Het vak Geschiedenis wordt best gegeven in het eigen klaslokaal van de leerlingen. Bij de projectie van dia's of vertoning van videobeelden kan dit lokaal uiteraard verlaten worden om een verduisterbare ruimte op te zoeken.

Aangezien het leren werken met een historische atlas een belangrijke doelstelling is, moeten de leerlingen minstens per twee over één atlas kunnen beschikken. Het staat de school vrij om zelf deze atlassen aan te kopen, dan wel van de leerlingen te vragen elk een individueel exemplaar te bezitten.

Voor het tonen van beelden is het essentieel dat de school beschikt over de basisapparatuur ter zake: diaprojector, projectiescherm, TV en video. Diaseries en video's kunnen uiteraard in speciaalzaken of bij vakverenigingen ontleend worden.

5. Methodologische wenken

Het is de taak (en de vrijheid!) van de leraar om met de aangegeven leerinhouden de doelstellingen uit hoofdstuk 2 te verwezenlijken. Hij streeft daarbij naar een globale aanpak waarbij de leerlingen op een natuurlijke wijze en op hun eigen tempo tot ruimere inzichten komen. Essentieel is daarbij de zelfwerkzaamheid van de leerlingen (m.o.o. de vaardigheden uit hoofdstuk 2.3.2.c.): zelf opzoeken, zelf observeren, zelf noteren, enz.

Bij het behandelen van de leerstof komt het erop aan zoveel mogelijk eenvoudige details te verklaren: waarom juist dat hout en niet een andere soort, of waarom men de zeilen moest tanen enz. Met het waarom van de dingen leert de leerling bepaalde samenhangen en verbanden te zien. In die zin verschilt het geschiedenisonderwijs in de eerste graad van het secundair onderwijs sterk van dat van het basisonderwijs: nu moet de geschiedenis causaal en oorzaksgericht behandeld worden. Maar de historische verbanden moeten wel met concreet en beeldrijk materiaal worden ingekleed en steeds beperkt worden tot het fysisch waarneembare. Op die manier is de 12-14-jarige in staat moeilijke samenhangen te vatten. De geschiedenis van de *ideeën* komt in de Rudolf Steinerpedagogie uitdrukkelijk pas vanaf de tweede graad aan bod. Het is belangrijk dat de leraar meer en meer gebruik begint te maken van authentiek materiaal, zoals dagboeken, oude kaarten, biografieën. Zo maken de leerlingen kennis met het historisch onderzoek, de middelen en bronnen daarvoor en de technieken. In de tweede graad komt dit alles meer expliciet op de voorgrond te staan.

De leerstof geschiedenis geeft op vele punten de mogelijkheid voor persoonlijke uitdieping door de leerlingen. Enerzijds kunnen werkjes gemaakt worden over ontdekkingsreizen of ontdekkingsreizigers, anderzijds over de vele wetenschappelijke ontdekkingen en technische uitvindingen van de 19de eeuw.

Het vak Geschiedenis wordt in periodevorm gegeven, dat wil zeggen tweemaal gedurende een periode van drie weken elke ochtend een les van 2 uren. De evaluatie geschiedt door een summatieve toets op het einde van zo'n periode, dan wel middels kleinere toetsen tijdens de periode. De verzorging van eigen werk en schrift, alsook de medewerking in de klas worden mee in de evaluatie betrokken.

6. Bibliografie

6.1. Voor de leraar

6.1.1. Eerste leerjaar

BLOCKMANS, W.P., e.a., *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden*, De Walburg Pers, Zutphen, 1981.

BLOCKMANS, W.P., *Veranderde samenlevingen. De Europese expansie in historisch perspectief*, De Sikkel, Kapellen, 1978.

BOORSTIN, D., *De ontdekkers. De zoektocht van de mens naar zichzelf en zijn wereld*, Elsevier, Amsterdam/ Brussel, 1987.

BRAMLY, S., *Leonardo, de cultuur van de Renaissance in Italië*, Baarn, 1990.

BRAUDEL, B.P., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de- 18de eeuw) (2 dln)*, Contact, Amsterdam, 1987 & 1989.

BURKE, P., *De Italiaanse Renaissance*, Amsterdam, 1988.

COLUMBUS, C., *Scheepsjournaal 1492-1493*, Nijmegen, 1991.

CUBITT, H., *Luther en de Hervorming*, Haarlem, 1978.

DE HARTOG, L., *Europese reizigers naar de Grote Khan*, Baarn, 1985.

DE REK, J., *Van Hunebed tot Hanzestad. Deel I. Sesam Geschiedenis der Nederlanden 1*, Bosch & Keuning, Baarn, 1983 (voor Bourgondië).

GORIS, G., *Christoffel Columbus. De laatste kruisvaarder*, Pax, 's Gravenhage, 1946.

GUASPARI, M.B., *Johann Gutenberg*, Schelle, 1968.

LINDENBERG, C., *Geschichte lehren, thematische Anregungen zum Lehrplan*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1981.

MATHE, J., *De uitvindingen van Leonardo da Vinci. Tekeningen en modellen*, Alphen a/d Rijn,

1990.

MORISON, S.E., *Columbus de Zeevaarder*, Baarn, 1991.

PIGAFETTA, A., *De eerste tocht rond de wereld. De ontdekkingsreis van Fernao de Magalhaes*, Baarn, 1986.

RANKE, B., *Zeevaardersomnibus*, Antwerpen, 1970.

SCHUMACHER, H.J.J. (Hrsg.), *Geschichte: Literatur und Fundstellen zum Geschichtsunterricht in der Mittelstufe an Waldorfschulen; chronologisch und thematisch geordnet und teilweise kommentiert*, Pädagogische Forschungsstelle, Kassel.

SPONSEL, H., *Magallanes ontdekkingsreiziger*, Antwerpen, 1962.

STEINER, R., *Leonardo, Michelangelo, Rafaël*, Amsterdam, s.d.

VAN ROOSBROECK, R., *Willem van Oranje*, 's-Gravenhage, 1983.

VAN DIJK, J., *Filips II, heerser van een wereldrijk*, Fibula, Bussum, 1983.

VERLINDEN, C., *Koloniale geschiedenis in de 15de en 16de eeuw*, Fibula, Bussum, 1975.

WILKES, J., *Cortes en de verovering van Mexico*, Fibula, Bussum, 1976.

WILLIAMS, J., *Leonardo da Vinci*, Den Haag, 1966.

-, *Sesam Encyclopedie van de wereldgeschiedenis*, Bosch & Keuning, Baarn, 1992 (delen 8, 9 en 10).

-, *Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis. Deel 4. De Renaissance*, Zuid-Nederlandse Uitgeverij, Antwerpen, (bevat een uitstekende biografie van Luther).

6.1.2. Tweede leerjaar

ANDREWS, M., *De wording van Europa*, Brussel, 1991.

BASCHWITZ, Kurt, *De strijd met den duivel. De heksenprocessen in het licht der massapsychologie*, uitg. Andries Blitz, Amsterdam, 1948.

BLOCKMANS, W.P., *Republiek tussen vorsten: Oranje, opstand, vrijheid, geloof*, Walburg Pers, Zutphen, 1984.

BRAUDEL, B.P., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de- 18de eeuw)* (2 dln), Contact, Amsterdam, 1987 & 1989.

BUTER, A., *De kadans van de getouwen*, Amsterdam, 1985.

CAZAUX, Y., *De geboorte van een natie. De Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*, DNB, Antwerpen, 1985.

DIEDERIKS, H.A., e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw*, Wolters-Noordhoff, 1987.

GROENVELD, S., e.a., *De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden, 1559-1609*, De Walburg Pers, Zutphen, 1983.

HOUKLAW, F., *Bouwmeesters der beschaving*, M. Meulenhoff, Amsterdam, s.d. (korte schetsen van de belangrijkste uitvinders)

KIAULEHN, W., *Ijzeren Engelen. Geboorte, geschiedenis en macht der machines van de Oudheid tot de negentiende eeuw*, P. Vinte, Antwerpen/Tilburg, 1953.

LIS, C., SOLY, H., *Armoede en kapitalisme in het pre-industrieel Europa*, De Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1984.

MASSIE, R., *Peter de Grote en het ontstaan van het moderne Rusland, 1672-1725*, Elsevier, Brussel/Amsterdam, 1986.

PARKER, G., SMITH, L.M. (ed.), *De algemene crisis van de zeventiende eeuw*, Fibula, Haarlem, 1978.

PARKER, G., *Van beeldenstorm tot bestand*, Fibula, Haarlem, 1987.

PRICE, J.L., *Nederlandse cultuur in de gouden eeuw*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976.

ROORDA, D.J., e.a., *Overzicht van de nieuwe geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1983.

SCHÖFFER, I., e.a., *De Lage Landen van 1500 tot 1780*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1978.

STIBBE, M., *Zwanenridder en Vliegende Hollander. Lichten en schaduwen uit de geschiedenis van Nederland en hun betekenis voor de ontwikkeling der mensheid*, Vrij Pedagogisch Centrum, Driebergen, 1989.

VAN ACKERE, J., *Barok en Classicisme in België (1600-1789). Bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst*, Vokaer, Brussel, 1974.

VAN DEURSEN, A.T., DE SCHEPPER, H., *Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid*, Lannoo, Tielt, 1984.

VAN HOUTTE, J.A., *Het verleden van Europa*, Leuven, 1992.

VERLINDEN, C., *Het ontstaan van de Atlantische beschaving. Van renaissance tot verlichting*, E. Story-Scientia, Gent, 1971.

ZWEIG, S., *Fouché*, Agathon uitg.

ZWEIG, S., *Marie-Antoinette, portret van een middelmatig leven*, Agathon uitg.

-, *Sesam Encyclopedie van de wereldgeschiedenis*, Bosch & Keuning, Baarn, 1992 (delen 11 tot en met 16).

6.2. Materiaal voor in de klas

HAYT, F., *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, Van In, Lier, 1993.

De dagboeken van de ontdekkingsreizigers (Columbus, Magelaes, Da Gama, ...).